

समकालीन दलित कविता : स्वरूप आणि वैशिष्ट्ये

रविकांत शिंदे

मराठी विभाग , श्री शिवाजी महाविद्यालय, बार्शी.

सारांश: डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी गरीब-श्रीमंतांना, शोषित-प्रस्थापितांना एका समान पातळीवर आणता यावे या धारणेतून राज्यघटना लिहिली. राज्यघटनेच्या माध्यमातून कल्याणकारी राज्याची निर्मिती व्हावी अशी त्यांची अपेक्षा होती, परंतु दुर्दैवाने अजूनही आपल्या समाजात कल्याणकारी व्यवस्थेची निर्मिती होऊ शकलेली नाही. त्यामुळे काळ बदलला तरी दलितांच्या समस्या तशाच राहिल्या, उलट त्या आणखी तीव्र झाल्याचे दिसून येते. या बदलत्या सामाजिक अवस्थेचे प्रत्यंतर आपणाला आजच्या दलित कवितेतून येतांना दिसते. दलित साहित्यातून प्रामुख्याने दुःखितांच्या, दुर्बलांच्या व्यथा-वेदनांचे चित्रण झालेले आहे. सर्वसामान्य माणसाच्या जगण्यातील शोषणाचे, असहाय्यतेचे वर्णन आपल्याला बहुतांश दलित कवितेतून पाहायला मिळते.

प्रस्तावना :

प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये समकालीन दलित कवितेचा विचार करावयाचा आहे. अलीकडच्या दशकात दलित समूहाभोवतीच्या बदलत्या पर्यावरणाचा अन्वयार्थ लावत अत्यंत गांभीर्याने आणि काही एक भूमिका घेत लेखन करणारे काही दलित कवी आहेत. त्यामध्ये अरुण काळे, भुजंग मेश्राम, महेंद्र भवरे, लोकनाथ यशवंत, उत्तम कांबळे, राम दोतोडे, लहू कानडे, वाहरु सोनवणे हे कवी महत्वाचे आहेत. याशिवाय नव्या पिढीत रोहन नागदेवे, सुनील अवचार, अविनाश गायकवाड, प्रसेनजित गायकवाड यांसारखे कवीही वैशिष्ट्यपूर्णरित्या लेखन करत आहेत. यासर्वांचे योगदान महत्त्वपूर्ण असले तरी येथे काही निवडक कवींचाच विचार प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये केलेला आहे हे इथे आवर्जून नमूद करावेसे वाटते.

अरुण काळे हे ऐंशी नंतरच्या दशकातील एक महत्त्वपूर्ण दलित कवी होय. रॉकगार्डन, सायरनचे शहर, नंतर आलेले लोक आणि ग्लोबलच गावकूस या त्यांच्या कवितासंग्रहांनी मराठी दलित कवितेत स्वतःची वेगळी ओळख निर्माण केली. वास्तवाचे सतत भान जपणारी, आग्रह धरणारी अरुण काळेची कविता सामाजिक बांधिलकीची तत्वे आपल्या कवितेतून पेशीत जाते. शुध्द मानवतावादाचा पुरस्कार करणारी त्यांची कविता खोल आत्मचिंतनाचा प्रयत्न देणारी आहे.

अरुण काळे यांच्या कवितेला आंबेडकरी विचारांचे अधिष्ठान लाभलेले असल्याने त्यातील विद्रोह प्रखर रूप धारण करतांना दिसतो. दलित समाजावर होणा-या अन्याय-अत्याचारांचे आत्मभान त्यांच्या कवितेला असल्याने काळाच्या प्रवाहात त्यांची भाषा धारदार होत जाताना दिसते. जगण्यासाठी वेळोवेळी करावा लागणारा संघर्ष आणि माणूस म्हणून मिळायला हवी असणारी समानतेची वागणूक यांसारखे विचार त्यांच्या कवितेचा पाया असल्याचे दिसून येते. शतकानुतकें माथ्यावरती पेललेले दुःखाचे ओझे, कारण नसतांना मिळणारी हीनतेची वागणूक आणि पदोपदी नाकारले जाणारे माणूसपण यांना कवितेच्या माध्यमातून वाचा फोडण्याचे कार्य सातत्याने अरुण काळे यांच्या कवितेतून झालेले दिसून येते. आंबेडकरी विचारसरणीतून आलेली स्वातंत्र्य, समता, न्याय आणि बहुता ही मूल्ये कवितेतून मानवी जीवनात रुजविण्याचा यशस्वी प्रयत्न त्यांची कविता करताना दिसते. मानवी मूल्यांची आग्रह धरणारी कविता म्हणून अरुण काळे यांची कविता ओळखली जाते.

हवा-पाणी राहिले नाही सर्वांचे / रस्ते वाटा राहिल्या नाहीत सर्वांच्या
जगाचं ग्लोबल गाव केलयं ना / तर प्रेमाचं होऊ द्या ना बावा जागतिकीकरण
(नंतर आलेले लोक पृ. 41)

जागतिकीकरणाने निर्माण केलेल्या आरिष्ट्यांनी सर्वसामान्य माणसांच्या आयुष्याच्या झालेल्या पडझडीचे विचार करायला लावणारे चित्रण हे अरुण काळे यांच्या कवितेचे अनन्यसाधारण वैशिष्ट्य आहे. 'सिताराम मास्तराचे आगतिकीकरण', 'लहानी बाय लार्जर देंन लाईफ 'या 'नंतर आलेले लोक' या कविता संग्रहातील कविता या दृष्टीकोनातून पाहण्यासारख्या आहेत. सामाजिक जीवनव्यवस्थेत माणूसकीच्या मूल्यांचे होत असणारे अंधःपतन, जातीव्यवस्थेचे तीव्र होत चाललेले अंध अभिनिवेश, माणसाचे जागतिक बाजारपेठेत झालेले वस्तूकरण या सर्व प्रश्नांवर अरुण काळेची कविता पोटतिडकीने बोलत असलेली दिसून येते. भा. ल. भोळे त्यांच्या कवितेविषयी लिहीतात, "अरुण काळे यांची कविता जागतिकीकरणाच्या बाजारसंस्कृतीवर बोलते, माहितीकांतीचे अंतरगही

उलगडून दाखवते आणि त्या कांतीच्या अग्रक्रमात ज्यांचे अगतिकीकरण झाले आहे त्यांच्या प्रश्नांनाही वाचा फोडते." ' जागतिकीकरणाने माणसाच्या भौतिक विकासाची उंची वाढली असली तरी प्रेम, माया, आपुलकीलाही बाजारू स्वरूप प्राप्त होताना दिसते अशी त्यांची कविता सांगते. ऐंशी नंतरच्या दशकातील एक सशक्त कवी म्हणून अरुण काळेची कवितांचा आवर्जून उल्लेख करावा लागतो.

लोकनाथ यशवंत यांचे 'आता होऊन जाऊ द्या', 'आणि शेवटी काय झाले?' व 'पुन्हा चाल करूया' हे तीन कवितासंग्रह प्रकाशित आहेत. पैकी 'आता होऊन जाऊ द्या' ने ते सर्वदूर पोहोचले. बदलत्या सामाजिक वातावरणात दलित समाजातील व्यक्तींची जगण्यासाठी होणारी ओढाताण, अस्तित्व जपण्यासाठी करावा लागणारा संघर्ष, हरवत चाललेली मानवी मूल्ये आणि अजूनही स्वरूप बदलून होणारी जातीयतेची आक्रमणे यांची प्रगल्भ चिकित्सा त्यांची कविता करते. त्यांची कविता जनसामान्यांची प्रातिनिधिक रूपे आपल्या कवितांमधून जिवंत करताना आढळते. दीन-दलितांचे जगणे ते सूक्ष्मपणाने चित्रित करतात. महेंद्र भवरे लिहीतात, "सामाजिक बांधिलकीच्या शोकात्म कथा तटस्थपणे मांडून अनुत्तरीत प्रश्नांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न करणा-या आणि स्पष्ट भूमिकेतून सामाजिक मनाचा प्रत्य देणा-या कविता म्हणून लोकनाथ यशवंतच्या कविता मौलिक स्वरूपाच्या ठरतात." 2

कारखानदाराच्या उत्पादक जाहिरातफलकाला / कुणी मजूर खिळा मारताना
दिसला की मला येशू ख्रिस्ताचीच आठवण होते. (आता होऊन जाऊ द्या, पृ. 17)

संवेदनशील मनाने भोवतालच्या जगण्याचा घेतलेला व्यापक आढावा आणि समाजव्यवस्थेतील बांधवांचे विविन्न मार्गांनी होणारे शोषण लोकनाथ यशवंत सूक्ष्मतेने चित्रित करतात. त्यांची कविता भोवतालच्या समाजजीवनाचे बदलते रूप नेमकेपणाने आपल्यासमोर जिवंतपणे उभी करते. त्यांच्या कवितांतील व्यक्त होणा-या प्रतिमांनी वाचक आत्ममग्न होऊन विचार करायला लागतो. बदलत्या जीवनशैलीचे केविलवाणे चित्र आपणाला त्यांच्या कवितेत पाहायला मिळते.

'जागतिकीकरणात माझी कविता' या कवितासंग्रहाने उत्तम कांबळे यांची काव्यविषयक प्रगल्भ, चिंतनात्मक भूमिका वाचकांसमोर आणलेली आहे. यशवंत मनोहर लिहीतात, "उत्तम कांबळेची कविता स्वप्नशून्यतेकडून स्वप्नाकडे जाणारी कविता आहे. ती समकालीन जीवनातील गुंतागुंतीत आणि दलदलीत शिरते. या कवितेच्या पाठीशी परिवर्तनाची एक अजिंक्य दीपमाळ उभी आहे. ही कविता एका सुंदर स्वप्नाला वास्तव म्हणून प्रस्थापित करण्याचा विडा उचलत आहे." 'जागतिकीकरणाने भोवतालचा भकास होत चाललेला परिसर, संवेदनाशून्य समाजनिर्मितीकडे समाजाची होत असलेली वाटचाल आणि माणसा-माणसांमधून हरवून गेलेली हदपार झालेल्या माणूसकीचा शोध हे उत्तम कांबळेच्या कवितांचे ध्येय असल्याचे दिसून येते.

संगणक, क्रेडिट कार्ड, / पासपोर्ट फॉरेन करन्सी, एक्सपोर्ट, इम्पोर्ट
एटीएम, ऑनलाईन, / सॉफ्टवेअर, कोडवर्ड, माऊस, साईट.
मोबाईल-ई-मेल / चॅटिंग आणि चिटींगही
पांढरी माती / कपाळी ल्यालेल्या
भग्न माणसाजवळ यापैकी काहीच नाही.
(जागतिकीकरणात माझी कविता, पृ. 21)

जागतिकीकरणामुळे इथून-तिथून बदलणा-या जगाच्या केंद्रस्थानी फक्त श्रीमंत माणूस म्हणजेच पर्यायाने 'पैसा' आहे. सामान्य माणसासाठी या जगात कोणतेच कार्य आणि स्थान नाही हे वास्तव उत्तम कांबळेची कविता अधोरेखित करते. एकीकडे तंत्रज्ञानाने माणूस अवकाशला गवसणी घालत असताना दुसरीकडे सायबरच्या दुनियेत त्याची हरवून बसलेली ओळख हे भयानक सत्य त्यांच्या कवितेतून समोर येताना दिसते. भाकरीच्या शोधासाठी संपूर्ण आयुष्य झिजवणारी गरीब माणसे आणि त्यांच्या संचितात अशिक्षितपणामुळे, अस्पृश्यतेमुळे येणारी रिकामीच ओंजळ हे भयानक वास्तव इथे अधोरेखित होताना दिसते. रिकाम्या हातांची, रिकाम्या पोटांची दुःखे उत्तम कांबळे आपल्या कवितांतून प्रभावीपणे आपणांसमोर मांडतात.

लहू कानडे यांचे 'कांतीपर्व' आणि 'तळ ढवळताना' हे कवितासंग्रह म्हणजे दलित कवितेच्या व्यापक प्रतलातील प्रखरतेने व्यक्त झालेल्या जाणीवा असे वर्णन करावे लागते. दलित समाजजीवनातील हेलावून टाकणा-या अनुभवांनी त्यांची कविता समृद्ध झालेली दिसून येते. पदोपदी माणूसपण नाकारणारी इथली प्रस्थापित समाजव्यवस्था त्यांच्या कवितांतील विद्रोहाचे केंद्रबिंदू असल्याचे दिसून येते. महेंद्र भवरे म्हणतात, शलहू कानडे यांच्या कवितांतून दलित कवितेचे विकसित रूप साकार होते. ही कविता सामाजिक गंभीर स्वरूपाची असून काळानुरूप आणि अनुभूतीच्या बदलत्या केंद्रानुसार साकार झाली आहे. ”⁴ अनुभवांची एक वैशिष्ट्यपूर्ण भाषा या कवितांतून व्यक्त होताना आपल्याला दिसून येते. अस्पृश्यतेच्या दाहक अनुभवांनी त्यांची कविता वेढलेली दिसून येते.

आठवून हाल / रडायचा बाप
चावायचे साप / जातीचेच (टाचाटिभा, पृ. 14)

भोवतालच्या समाजजीवनाच्या, जातीव्यवस्थेच्या भोव-यात सापडलेल्यासु दुःखमय अनुभवांची अभंगरेषा या कवितांमधून कानडे आपल्यासमोर रेखाटतात. समकालीन दलित जीवनव्यवस्थेची परखड चिकित्सा त्यांची कविता करते. स्वातंत्र्यानंतरच्या तत्कालीन दलित पिढीने जीवनव्यवस्थेच्या बदलांची जी व्यापक स्वप्ने पाहिली होती, ती स्वप्ने पूर्णत्वाला येण्याची वाट पाहातच आजची दलित पिढी जगत असलेली दिसते. स्वातंत्र्यानंतर सामाजिक, आर्थिक, राजकीय या सर्वच पातळ्यांवर दलित समाजाची होणारी पिछेहाट यांचा वेध लहू कानडेची कविता घेताना दिसते. आंबेडकरोत्तर दलित चळवळीच्या पार्श्वभूमीने त्यांची कविता प्रगल्भ झाल्याचे आढळते.

आजच्या दलित कवितेला चळवळींची पार्श्वभूमी लाभलेली आहे. आपल्या न्याय मागण्यांसाठी आंबेडकरांनी आणि त्यांच्या अनुयायांनी वेळोवेळी केलेल्या संघर्षांतून आलेला एक परिवर्तनवादी विचार समकालीन दलित कवींच्या काव्यात आढळतो. 'भुजंग मेश्राम' यांचा 'ऊलगुलान' हा कवितासंग्रही असाच प्रबोधनात्मक विचार आपणासमोर मांडतो. उलगुलान मधील कविता भूतकाळातील अंतर्मन हेलावून टाकते.

जंगलाचे ठेकेदार / पेरतात पर्यावरणी चळवळ
गंगेच्या व्यभिचारी पोटात होते मळमळ
चिपकून चिपकून घाट वाचवताना / फंटपेजवर त्यांची बांधिलकी कळकळ
आम्ही कितीही पेटवले रान / तरी ठरतो फुटकळ (उलगुलान, पृ. 60,61)

वेदनामय चित्र आपल्यासमोर स्पष्ट करतानाच या वेदनांची भूतकाळ आणि समकालीन वास्तव यांच्या संयोगाने भुजंग मेश्रामांची कविता वैशिष्ट्यपूर्ण ठरतांना दिसते. बिरा पारसे लिहीतात, “अस्मितेच्या जाणिवेतून साकार झालेली संघर्षमूल्यांची स्पष्टता व उपरोध आणि उपहास हा या कवितेचा स्थायीभाव आहे. माणसाचे माणूसपण हिरावून घेणा-या परंपरा नष्ट करणे आणि वृत्ती, प्रवृत्तीचे तिरकस स्पष्टीकरण करून विद्रोह पुकारणे हे या कवितेचे वैशिष्ट्य आहे.”⁵ शतकानुशतके दलितांच्या होणा-या शोषणाविरुद्ध बंड करून उठणारी ही कविता आहे. अन्यायी रूढी, परंपरा यांना नाकारत शाश्वत मानवी मूल्यांची जोपासना करणारी ही कविता व्यापक जीवनानुभवांचे दर्शन घडविते.

'चिंताकांत मुलूखाचे रूदन' या कविता संग्रहातून महेंद्र भवरे यांनी आशय, अभिव्यक्ती आणि शैलीच्या नव्या वाटा चोखाळलेल्या दिसतात. रचना आणि तंत्राच्या बाबतीत त्यांच्या कविता नवे प्रयोग करताना आढळते. महानगरीय संवेदन बरोबरच्या त्यांच्या कवितेला काही प्रमाणात ग्रामीण जीवनाचे संदर्भही चिकटून येतात. अस्वस्थ कवीबरोबर, अस्वस्थ समाजव्यवस्थेचे दर्शन आपणाला त्यांच्या कवितांमधून घडते.

दिक्षाभूमीचा अंगार फासतो कपाळभर अन्
अंगार तसाच ठेरून येतो घुमटात. (चिंताकांत मुलूखाचे रूदन, पृ. 13)

आंबेडकरांनंतर त्यांच्या अनुयायांनी त्यांच्या विचारांतील आत्माच विकून टाकला आहे आणि फक्त आंधळा अभिनिवेश जिवंत ठेवला आहे अशी खंत कवी व्यक्त करतो. दलित चळवळीची स्वातंत्र्यानंतर झालेली शकले याचे दुःख कवी व्यक्त करताना दिसते. “महेंद्र भवरे यांची कविता आत्मशोधाची जाणीव, स्वीकार-नाकाराचा आशय स्वच्छपणे मांडताना दिसते.”⁶ असे निरीक्षण बिरा पारसे नोंदवितात. सामान्य माणूस हा भवरेंच्या कवितेचा केंद्रबिंदू असून त्यांच्या सर्वकश विकसनासाठी त्यांची कविता संघर्षाचे रूप घेताना दिसते. सामान्य माणसाच्या सुख-दुःखाचे मूल्यमापन करतानाच भवरेंची कविता त्यांच्या जगण्यावर होणा-या भोवतालच्या माणसांचे, त्यांच्या जीवनावर होणा-या परिणामांची परखड मांडणी करताना आढळते.

समकालीन दलित कवितेचा हा बदलता प्रवास आपणाला सूत्ररूपाने पुढीलप्रमाणे मांडता येईल.

1. समकालीन दलित कवितेला आंबेडकरी प्रेरणांची पार्श्वभूमी असल्याने ती मानवी मूल्यांचा जोरकस आग्रह धरते.
2. आशय, अभिव्यक्ती, रचना आणि शैली या सर्वच अंगानी समकालीन दलित कविता काळगतीनुसार प्रगल्भ होत जाताना दिसते.
3. पूर्वसूरींच्या कवितेतून व्यक्त होणा-या परखड विद्रोहाला पारदर्शक, संयत पध्दतीने आजचे दलित कवी व्यक्त करीत असल्याने ती फार आकस्माती वाटत नाही.
4. जागतिकीकरणाच्या प्रभावाने हरवून गेलेल्या मानवी मूल्यांच्या शोधाचे कार्य दलित कवितेच्या माध्यमातून होताना दिसते. बदलत्या काळाशी सुसंगत भाषा, आशयाला लाभलेले वैश्विकपण या गोष्टीही दलित कवितेला समृद्ध बनविताना दिसतात.

संदर्भ

1. भोळे भास्कर, नवाक्षर दर्शन अरुण काळे विशेषांक, पृ. 56
2. भवरे महेंद्र, दलित कवितेतील नवे प्रवाह, शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर, प.आ. 2001 पृ. 156
3. मनोहर यशवंत, जागतिकीकरणात माझी कविता, प्रस्तावनेतून, सुगावा प्रकाशन, पुणे, पृ. 22,23
4. भवरे महेंद्र, उनि., पृ. 157
5. पारसे बिरा, दलित कवितेतील अस्मिता, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद, प.आ. 2008, पृ. 210
6. तत्रे, पृ. 245.